

NOWE DANE O BUDOWLI RZYMSKIEJ KOMENDANTURY W NOVAE. WYKOPALISKA W LATACH 1995 i 1996*

Prace wykopaliskowe w obrębie flawijskich *principia* legionu I *Italica* w No-
vae, podjęte w 1995 r. po trzyletniej przerwie, koncentrowały się na szerokopłaszc-
czyznowym odsłanianiu południowej części bazyliki wojskowej z dwiema trybu-
nami (Hw, Hz) i pozostałościami fundamentów pod bazy posągów i ołtarzy oraz
tylnego, reprezentacyjnego skrzydła budowli z siedmioma pomieszczeniami admi-
nistracyjnymi, klubowymi i kultowymi (A - kaplica sztandarów, Bw, Cw, Ew, Bz,
Cz, Ez), dwoma skarbcami (Fw, Fz) i korytarzami (Dw, Dz) prowadzącymi do tyl-
nej części obozu z domem legata oraz na dalszym rozpoznawaniu, głównie poprzez
sondaże, portyku dziedzińca (fig. 1)¹.

Szeroki fundament pod filary (9-24) fasady i bocznej nawy dwunawowej bazy-
liki, położony w drugiej (trajanańskiej ?) fazie budowlanej, składał się z dwóch po-
dłużnych ław, połączonych ławami poprzecznymi na wysokości każdej pary zapla-
nowanych filarów, nie zaś - jak sądziliśmy jeszcze przed kampanią 1996 r. - tylko
po obu stronach wewnętrznej bramy u wejścia z dziedzińca do bazyliki. Ostatnie
obserwacje stratygraficzne poczynione w południowo-zachodnim narożniku dzie-
dzińca obok filarów 10 i 23 potwierdzają zdecydowanie wcześniejszy domysł, iż
już na etapie budowy z nieznanym nam przyczyn zrezygnowano z wzniesienia
frontowej, wąskiej nawy i że bazylika był ostatecznie jednonawowa. Jej fasada z
wysuniętą ku dziedzińcowi bramą wspartą na filarach 20 i 21 przebiegała wzdłuż
linii filarów 9-12 i 13-16. W drugiej zatem a nie dopiero w trzeciej (seweriańskiej)
fazie budowlanej, jak sądziliśmy do niedawna, boczne portyki dziedzińca sięgały
na południowych krańcach wspomnianej linii fasady bazyliki i w takim kształcie
zostały też zbudowane na całej długości w ramach jednej akcji wraz z kolumnadą
północną. Zachowana *in situ* attycko profilowana baza 23 i jama po demontażu
bazy 10 nie sięgają dolnymi powierzchniami ławy fundamentowej lecz tkwią w
nasypie żółto-kawowego lessu, którego górna powierzchnia tworzyła w portyku
pierwszą posadzkę na poziomie około 47,40 m n.p.m. Posadzka ta opada w kierun-
ku na północ i za bazą 25 znajduje się na poziomie około 47,10-47,20 m. Na wyso-
kości bazy 23 niski fundament wschód-zachód z kamieni piaskowca łączonych gli-

* Skróty użyte w artykule:

ILat.Novae - V. BOŽILOVA, J. KOLENDO, L. MROZEWICZ, *Inscriptions latines de Novae*, Poznań 1992

¹ O wcześniejszych badaniach w obrębie *principia* cf. T. SARNOWSKI, *Novae – Western Sector, 1991*, *Archeologia*Warsz 44, 1993, p. 81-87; *IDEM*, *The Headquarters Building of the Legionary Fortress at Novae (Lower Moesia)* in: *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, V.A. MAXFIELD, M.J. DOBSON eds., Exeter 1991, p. 303-307.

ną, jednakowoż ze śladami zaprawy u góry, postawiony bezpośrednio na wspomnianej wyżej ławie fundamentowej pełnił prawdopodobnie funkcję muru progowego lub dźwiągł rodzaj przegrody między zachodnim portykiem dziedzińca a powierzchnią koło bocznego wejścia do *principia*. W trzeciej fazie budowlanej, poprzedzonej zniszczeniami spowodowanymi najwyraźniej jakimś wstrząsem sejsmicznym², posadzka w portyku między bazami 10 i 25 znajdowała się na kolejnym nasypie z lessu na poziomie około 47,50-47,80 m i była wykonana z gliny zmieszanej z czerwonym miałem ceramicznym. Nasyp z lessu przykrył profilowanie baz kolumn i schody w bocznym wejściu do *principia*, które w następstwie zniszczeń zostało zamurowane. Jeśli nie liczyć pozostałości reperacji czerwonej posadzki, następną warstwę w południowej części portyku dziedzińca tworzy szara ziemia ze śladami rozbiórki kolumnady. Kolejna niwelacja żółtym lessem (około 48,40-48,70) wyznacza już poziom VI-wieczny z zabudową z murów łączonych ziemią.

Wykopalka w obrębie południowej części trybuny zachodniej (Hz) ujawniły bardzo złożoną stratygrafię i kolejne zabudowy na krótkim, zachodnim boku bazyliki; z ostateczną interpretacją odsłoniętego stanu rzeczy musimy poczekać do kampanii 1997 r. Pewne wydaje się na razie tylko, że zanim stanęła tutaj trybuna, pomieszczenie miało posadzkę położoną o około 1 m niżej aniżeli w bazylice i pełniło różne funkcje. Nie jest wykluczone, że mieściło przez pewien czas rezerwuuar z wodą i było rodzajem kaplicy, w której na murowanych cokołach stały bazy małych posągów i ołtarze. Do wzniesienia trybuny doszło nie wcześniej, aniżeli w mocno zaawansowanym II w. n.e., o czym świadczy wtórne użycie w południowym murze Hz fragmentu ołtarza z dedykacją dla Hadriana³. Jest prawdopodobne, że pierwsza trybuna miała około 3 m szerokości, po czym poszerzono ją do około 5 m. Wysokość mównicy w pierwszym etapie wynosiła chyba około 1,40 m, w drugim ok. 1 m.

W wyniku prac prowadzonych w południowo-zachodniej części bazyliki stwierdzono obecność pięciu nowych fundamentów pod bazy posągów i ołtarze. Dwa prostokątne fundamenty przed pomieszczeniami Bz i Cz należy wiązać ze względu na wymiary (0,90 x 2,50 i 1,20 x 2,70 m) z posągami konnymi. Odpowiednikiem fundamentu przed pomieszczeniem Bz jest cokol o podobnych wymiarach przed wejściem do pomieszczenia Bw. Jeśli analogiczna podmurówka stała także przed Cw, mielibyśmy do czynienia w bazylice w obrębie *principia* w Novae z co najmniej czterema konnymi posągami cesarskimi, z których jeden był najprawdopodobniej statua Aleksandra Sewera⁴.

Na obrzeżach wykopu w obrębie bazyliki odsłonięte zostały fragmenty późnej zabudowy z V i VI w., których na razie nie jesteśmy w stanie powiązać w większą całość.

² Ślady zniszczeń i reperacji są widoczne przede wszystkim w południowym murze *principia*.

³ *ILat.Novae*, 35.

⁴ Cf. T. SARNOWSKI, *Zur Statuenausstattung römischer Stabsgebäude*, BJB 189, 1989, p. 102; cf. *ILat.Novae*, 50.

W południowo-zachodniej części budowli komendantury zostały odkryte dotąd w całości pomieszczenia Bz i Cz; na ukończenie eksploracji czekają ciągle korytarz Dz i narożne pomieszczenie Ez, o którym wiemy, iż przynajmniej w północnej połowie było ogrzewane hypokaustycznie. W południowym murze korytarza Dz odsłoniłszy wejście szerokości 2,82 m, analogiczne do wejścia w Dw. W stosunkowo późnym okresie tylne wejście do Dz zostało w całości zablokowane. Powierzchnia przylegająca do wejścia od strony korytarza była wyłożona masywnymi płytami wapiennymi. Noszą one wyraźne ślady wytarcia. Najmłodsza posadzka użytkowana współcześnie z płytami progowymi znajdowała się w północnej połowie korytarza na poziomie około 48,05-48,15 m i była wykonana z lessu zmieszanego z miałem ceramicznym. Moneta Konstantyna Wielkiego z lat 325-330⁵, wdeptana w posadzkę, dostarcza *terminus ante quem*. Analogiczna posadzka była położona w pomieszczeniu Cz na poziomie 47,45-47,55 m. Na i w posadzce, w żółtym lessie znaczącym miejsca napraw posadzki oraz w zalegającym nad nią rumowisku dachówek znaleziono 19 monet z okresu od Wespazjana do lat 336-341 n.e. Lata 330 do 341 reprezentują w tym zbiorze trzy monety. W podsypce z ciemno-kawowego lessu pod wyżej położoną posadzkę znalazły się dwie monety: Dioklecjana i z lat 416-422⁶. Oznacza to, że zniwelowane rumowisko w pomieszczeniu Cz należy wiązać nie z ostatnią ćwiercią IV w. lecz najprawdopodobniej dopiero z drugim ćwierćwieczem V w. W tej samej warstwie zostały znalezione fragmenty płyty marmurowej z łańskim napisem budowlanym, który wespół z kilkoma innymi inskrypcjami datuje fazę budowlaną III w *principia* z Novae na ostatnie lata panowania Septymiusza Sewera⁷. Wśród zabytków ruchomych z południowo-zachodniej części budowli komendantury zasługuje na uwagę kilka fragmentów posągów z brązu, w tym okrągła zapinka spinająca na ramieniu płaszcz na statui nieznanego cesarza.

Podyktowane potrzebą udostępnienia obiektu do konserwacji odsłonięcie w całości południowego muru *principia* ujawniło na zapleczu pomieszczeń Cz oraz Ez obecność trzech dobudowanych od południa murów wykonanych z kamieni łączonych zaprawą. Na obecnym stanie badań nie potrafimy wypowiedzieć się wiążąco w sprawie ich chronologii i przeznaczenia.

W południowo-wschodniej części *principia* wykopaliska 1995 i 1996 r. były prowadzone w pomieszczeniach Bw do Ew oraz na wąskiej powierzchni przylegającej części bazyliki⁸ (fig. 2).

W pomieszczeniu Bw, które zapewne na początku III w. otrzymało piwnicę hypokaustyczną i do którego dobudowano wtedy od południa duże *prae-furnium*, stwierdzono, iż ogrzewane posadzki były prawdopodobnie tylko w południowej i wschodniej części wnętrza. Dają się wyróżnić co najmniej dwa remonty piwnicy

⁵ Nr inw. 55/95w.

⁶ Nr inw. 411/96w; 53/95w.

⁷ Cf. T. SARNOWSKI, *Wykopaliska w pd.-wsch. części principia w Novae. Kampanie 1995, 1996, Novaensia 11, 1998* (w druku), *passim*.

⁸ Cf. obszerniejsze sprawozdanie *ibidem*.

hypokaustycznej. Zadokumentowano również ślady pionowego ogrzewania ściany wschodniej i południowej pomieszczenia. Ściany kilkakrotnie odnawianego pomieszczenia Bw pokrywał malowany na czerwono tynk a jego sufit był wyłożony cienkimi płytami marmurowymi. W przedniej części pomieszczenia stał obok wejścia profilowany ołtarz bądź baza dźwigająca posąg. W ciągu całego okresu funkcjonowania pomieszczenia Bw (koniec I w. - około połowy V w.) co najmniej dwukrotnie dochodziło do zmiany układu wejścia. Przez pewien czas po wbudowaniu *hypocaustum* wejście było trójdzielne.

Do najciekawszych zabytków z pomieszczenia Bw należy fragment płytki wotywnej z przedstawieniem Jeźdźca Trackiego, profilowana podobnie do bazy kolumny okrągła podstawa małego posagu z brązu, siedem odłamków posagów z brązu, w tym fragment stopy statui nieco ponadnaturalnej wielkości oraz odłamek łoków głowy z posagu z II lub początków III w. Na posadzce lub w miejscach jej reperacji pojawiło się 12 monet z okresu od Nerona do lat 330-336 n.e. Sąsiednie pomieszczenie Cw jest jedynym pośród dotychczas odsłoniętych w *principia* w Novae, w jakim natrafiliśmy na stratyografię odnoszącą się do II i III w. (fig. 3). W pozostałych pomieszczeniach, mimo kolejnych remontów bądź odbudowy utrzymywany był ten sam poziom posadzkowy od końca I do końca IV w. n.e. a niekiedy, jak w pomieszczeniu A i Cz, do około połowy V w. Współczesne posadzce h/g (fig. 3) są dwa mury grubości około 50 cm: zbudowany najpierw wzdłuż linii wschód - zachód stylobat (?) oraz nieco ukośnie przebiegający mur północ - południe. Na pierwszym murze ustawione były zapewne dwie kolumny wewnętrznej fasady, z której *in situ* zachowała się tylko attycka baza. Drugi mur, jeśli tylko nie był murem progowym, dźwigał chyba niewysoką przegrodę. W tak wydzielonej, wschodniej części pomieszczenia znajdowała się pod murem wschodnim platforma (1,15 x 0,90 m) z cegieł opatrzonych stemplami typu LEG I ITAL. Miejsce to było poddane bodaj przez dłuższy czas działaniu ognia. Wzdłuż wschodniej ściany pomieszczenia znajdowały się osadzone pionowo w ziemi trzy bloki kamienne. Bloki te, które wystawały do około 20 cm nad posadzkę, pełniły chyba funkcję podpór niskich ław lub podestów. Okres *post quem* dla wzniesienia stylobatu i kamiennych podpór wyznacza moneta brązowa Julii Domny (193-211 n.e.) z jamki pod stylobatem koło zachowanej bazy kolumny. Z okresem użytkowania ceglanej platformy należy natomiast wiązać znalezioną na niej monetę Karakalli z lat 200-205 n.e.

Oprócz kilku bezkształtnych fragmentów posagów z brązu z pomieszczenia Cw pochodzi też mały ołtarz. Znaleziony został w dużej jamie 8 (cf. fig. 2), jaka została wykopana w środku wnętrza w stosunkowo późnym okresie zapewne z myślą o wydobywaniu lessu dla celów budowlanych. Trudno czytelny napis umieszczony na ołtarzu zawierał dedykację dla geniusza jakiegoś nieznanego nam *collegium*⁹. Jeśli ołtarz był wystawiony pierwotnie w pomieszczeniu Cw, to prawdopodobnie było ono salą tegoż podoficerskiego stowarzyszenia, z czym wydają się zgadzać elementy jego wyposażenia w II i na początku III w.

Pod pomieszczeniami Cw i Dw natrafiliśmy na wypełnisko jamy 4 o wymiarach

⁹ Niepublikowany ołtarz z wykopalisk 1996 r. - nr inw. 402/96 w.

6 x 4,5 x 1,60 m (dług.), wykopanej i zasypanej przed budową flawijskiej komendatury legionu I Italica (fig. 3). Największą grupę znalezisk z jamy tworzą kości zwierzęce, w tym głównie bydła i świń. Poddane analizie archeozoologicznej wykazują przede wszystkim ślady filetowania dużych płatów mięsa z myślą o jego konserwacji¹⁰. Wśród licznych odłamków ceramiki naczyniowej daje się wyróżnić *terra sigillata* italska (9 fragmentów), w tym jeden fragment ze stemplem Gelliusza, pięć odłamków południowo-galijskiej *sigillata* i siedem *Eastern Sigillata B*¹¹. Ceramikę cienkościenną reprezentują 22 fragmenty. W obrębie lokalnej ceramiki stołowej znaczną grupę stanowią dwu- i jednouszne dzbanki. Są także trzy kadzielnice. Dość liczna jest miejscowa ceramika kuchenna obejmująca zarówno fragmenty naczyń wykonanych na kole jak i lepionych ręcznie¹². Osiem fragmentów lamp glinianych daje się przyporządkować znanym już w początkach I w. n.e. typom „Loeschcke I” i „Loeschcke IV”. Dość obficie występująca ceramika zasobowa zawiera amfory z gliny jasnej, ceglastej i żółto-czerwonej z jasną polewą. Kilkom fragmentami szyjek i wylewów są reprezentowane tzw. amfory pontyjskie, być może z Heraklei i Synope¹³. W górnej części wypełniska jamy 4 znaleziono dwie monety: denar legionowy Marka Antoniusza (32/31 p.n.e.) i brąz Druzusa (23 n.e.)¹⁴.

W świetle obserwacji stratygraficznych i znalezisk horyzontu klaudjjsko-nerońskiego, ewentualnie też wczesnoflawijskiego, z jamy 4 datujemy jej powstanie najpóźniej na ostatnie lata panowania Wespazjana. Wykopano ją prawdopodobnie celem doborcia czystego lessu na posadzki niedługo przed wzniesieniem kamiennych murów a zasypano materiałem pochodzącym z czyszczenia sąsiednich powierzchni z pozostałości przede wszystkim obozu legionu VIII Augusta¹⁵, który w 69 r. opuścił Novae, by niedługo potem założyć obóz w Mirebeau w Galii¹⁶. Na szczególne podkreślenie w związku z eksploracją jamy 4 zasługuje wniosek o lokalizacji w pobliżu centrum obozu w Novae rzeźni dokonującej w jakimś specjalnym celu uboju bydła i świń. Nie można wykluczyć możliwości, że chodziło o przygotowanie zakonserwowanego mięsa dla legionu tuż przed jego wymarszem do Italii w 69 r.n.e.

¹⁰ Cf. A. GRĘZAK, A. LASOTA-MOSKALEWSKA, *Zwierzęce szczątki kostne z principia*, Novaensia 11, 1998 (w druku), *passim*.

¹¹ Fragmenty *terra sigillata* zostały zidentyfikowane przez K. Domżałskiego.

¹² Cf. artykuł R. KARASIEWICZA-SZCZYPIORSKIEGO, *Ceramika kuchenna z budowli komendatury w Novae*, Novaensia 11, 1998 (w druku), *passim*.

¹³ Cf. artykuły L. KOVALEWSKIEJ, E. KLENINY i M. ŻMUDZIŃSKIEGO, *Amfory z principia w Novae*, Novaensia 11, 1998 (w druku), *passim*.

¹⁴ Nr inw. 114/91 w, 13/95 w.

¹⁵ O obozie legionu VIII Augusta w Novae cf. T. SARNOWSKI, *Novae Italicae im 1. Jh. n.Chr.*, EtTrav 15, 1991, p. 348-355.

¹⁶ Cf. M. REDDÉ, *Le camp de Mirebeau et l'histoire de la VIIIe Légion Auguste sous les Flaviens* in: R. GOGUEY, M. REDDÉ, *Le camp légionnaire de Mirebeau*, Mainz 1995, p. 373 sq. Cf. też B. PFERDEHIRT, *Die Geschichte der Legio VIII Augusta*, JbZMusMainz. 31, 1984, p. 397 sq.

W wyniku ostatnich prac bądź dzięki ponownej edycji napisów z wykopalisk bułgarskich lista bezpośrednio poświadczonych epigraficznie posagów w *principia* okresu od 165 r. do połowy V w. wzbogaciła się o trzy nowe bazy (z 227 r.¹⁷, dla Wiktorii z 368 r.¹⁸ i trzecia prawdopodobnie z pierwszej połowy V w.¹⁹) i wynosi obecnie 14 pozycji.

Ilustracje:

Fig. 1. Novae. Plan budowli komendantury (*principia*) w II do IV w. n.e. według stanu wykopalisk z 1996 r. Rys. T. Sarnowski.

Fig. 2. Novae 1996. Plan południowo-wschodniej części *principia*. Rys. T. Sarnowski.

Fig. 3. Novae 1996. Profil P27 (cf. fig. 2). Rys. T. Sarnowski.

a - szarobrunatna ziemia (podsypka); b, g - żółto-kawowa ziemia (podsypki); c, j - warstwy budowlane; d, i - żółta i szaro-żółta ziemia (warstwy niwelacyjne); e, f - szaro-brunatne i brunatne wypełnisko jamy 4; h - szaro-brunatna ziemia z węgielkami (warstwa użytkowania i pożaru ?); k - brunatny i żółto-brunatny less (calec); 1 - zachodni mur Ew; 2 - mur między Dw i Cw; 3 - mur progowy (?); 4 - odrzutowana z północy baza kolumny; 5 - odrzutowana z północy kamienna podpora ławy (?).

¹⁷ Niepublikowany napis znaleziony w warunkach wtórnego użycia w późnej zabudowie w obrębie *scamnum tribunorum*. Wykopaliska bułgarskie.

¹⁸ V. VELKOV, *Eine neue spätgriechische Inschrift aus Novae* in: *Limes. Studi di storia* 5, G. SUSINI ed., Bologna 1994, p. 149-152 z poprawkami A. BRESSON, TH. DREW-BEAR, C. ZUCKERMAN, *Une dédicace de primipilaires à Novae pour la victoire impériale*, *Antiquité tardive* 3, 1995, p. 139-146.

¹⁹ Niepublikowany napis znaleziony wtórnie użyty w późnym murze w obrębie bazyliki w *principia*. Wykopaliska 1996 r.

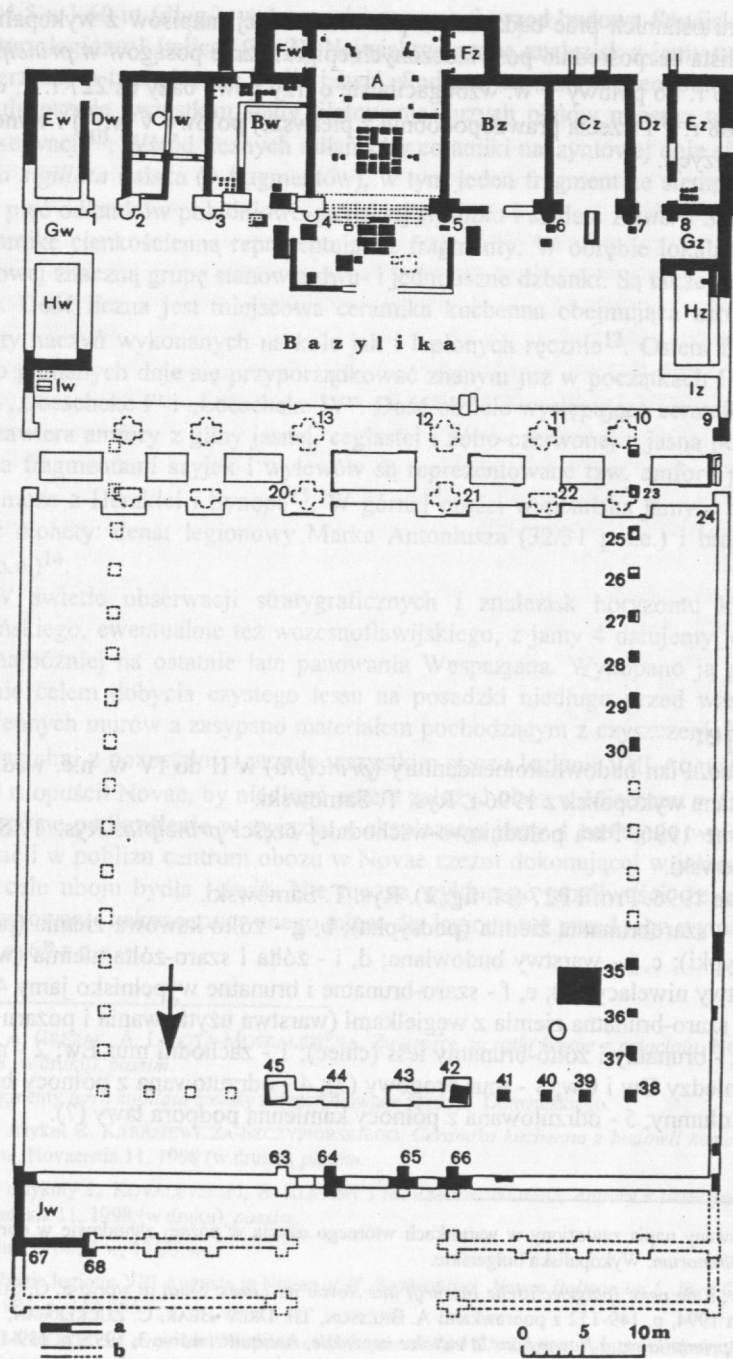

Fig. 1

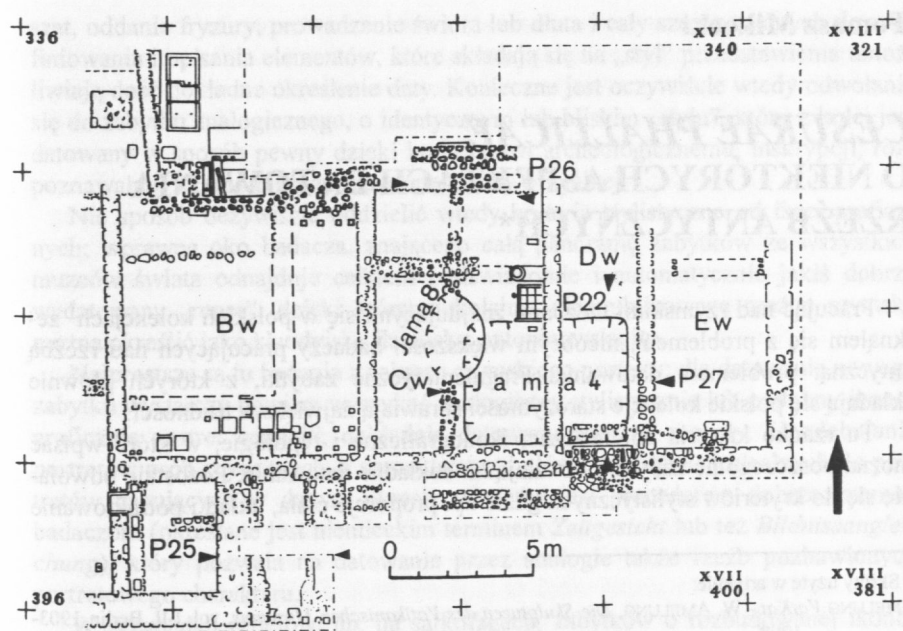

Fig. 2

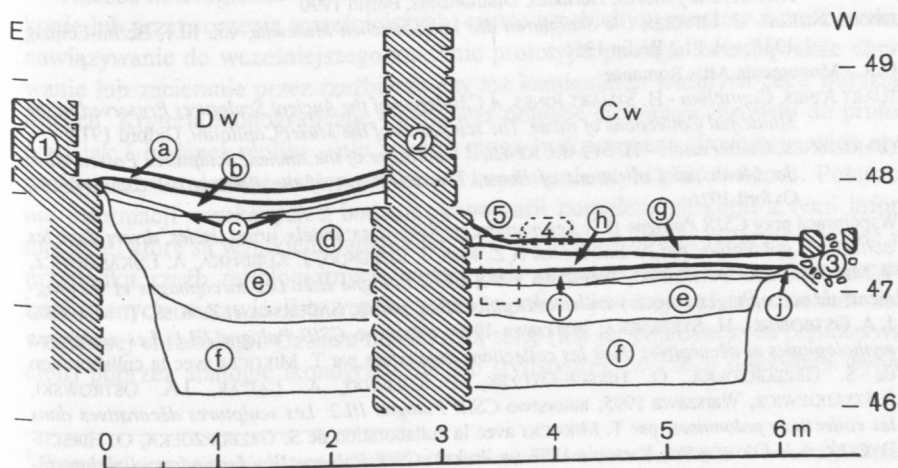

Fig. 3